

34. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. – Т.2: Таблиці і графіки / За ред. Є.І.Головахи, М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с. – С. 22.

35. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) / Кол. авторів: В.А.Головенько, О.О.Яременко (керівники) та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – С. 38.

36. Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектора: проблеми та перспективи. – К.: Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні, 2006. – С. 211.

Фелікс Левітас

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1939-1945 РР.): БИТВА ЗА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ

Ця стаття присвячена суперечливим сторінкам Другої світової і Великої Вітчизняної війни. Автор залучив широке коло різноманітних історичних джерел. Публікація пояснює причини існування в Україні різних історичних пам'ятей про війну. У представлених матеріалах об'єктивно показані трагічні події минулого лихоліття, визначено актуальність розробки цієї проблеми для незалежної України.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, історична пам'ять, героїзм і жертовність українського народу.

Ukraine in World War II (1939-1945): a battle for historical memory. *The article examines contradictory pages of World War II and Great Patriotic War. Taking into consideration a great variety of historical sources and approaches, the author joins modern scientific discourse and makes an attempt to express his opinion, which is based on principles of historicism and scientific objectivity. Saving historical memory about heroic deed and sacrifice of Ukrainian people is an important component of shaping a worldview of youth in independent Ukraine.*

Key words: World War II, Great Patriotic War, historical memory, heroic deed and sacrifice of Ukrainian people

Англійському письменнику Джорджу Оруелу належить слушна думка: хто управляє минулим, той управляє майбутнім; хто управляє сучасним, той управляє минулим. В повній мірі це стосується стану викладання і наукових розвідок з історії України в роки Другої світової війни.

Через 70 років після Перемоги над нацизмом можна констатувати відсутність консенсусу і цілісної національної пам'яті в Україні про минулу війну. Українське суспільство виявилось глибоко розколотим в поглядах і аналізі драматичних історичних подій. Навколо трагічних сторінок 1939-1945 рр. вирують пристрасті, не вщухають політичні баталії, постійно присутня громадянська напруга, особисте протистояння дослідників. Такий стан речей пояснюється наявністю двох найбільш значущих факторів.

По-перше, в тему війни втрутилася велика політика. Політична кон'юнктура, яка не один раз вже змінювала наукові орієнтири за останні роки, традиційно не могла не вплинути на стан історичних розвідок та загальних суспільних настроїв. Фактично повторюється застарілий радянський стереотип: «скорегувати» історію в певну політичну конструкцію. Наявність двох крайнощів – «СРСР боровся за мир і колективну безпеку» чи «Сталін і Гітлер розв'язали Другу світову війну» – визначила сучасний схематизм існуючих історичних наративів. Механічне вторгнення в історію, постійні історичні ревізії не додають позитиву українському суспільству в цілому, негативно впливають на формування патріотичної свідомості молоді, виховують нігілізм, іронію і байдуже ставлення до минулого.

По-друге, в Україні продовжує зберігатися «жива історія», носіями якої є безпосередні учасники подій: бійці, командири, партизани, працівники тилу, вояки ОУН-УПА, штрафбатники, репресовані сталінською системою, в'язні ГУЛАГу, жертви Голодомору 1932-1933 рр. Особисті історії кожного з них – своєрідна мікропам'ять, яка зберігається в сім'ї і передається нащадкам, як правило, з великою кількістю артефактів (документів, світлин, нагород, одягу). Такий матеріал постійно надає історичній пам'яті емоційний фон, живить її, формує світогляд нащадків, дає джерело дослідникам. Враховуючи різні світоглядні орієнтири, історична пам'ять в Україні є альтернативною. Заклики українських політичних діячів до національного примирення, крізь яке вже давно

пройшли учасники Другої світової війни в інших країнах, в Україні виявилось справою занадто складною. Якщо бути об'єктивними, то досить важко побудувати Собор на крові.

До загальнодержавного дискурсу про минулу війну долучаються різноманітні засоби масової інформації. Варто зазначити, що їхня роль в героїко-патріотичному вихованні молоді і збереженні народної пам'яті про подвиг українського народу у розгромі гітлерівського нацизму має бути всебічною і об'єктивною. На жаль, доводиться констатувати, що більшість різноманітних телешоу, ТВ-сенсацій і ТВ-серіалів переповнені тенденційним матеріалом. Вибірково запрошені на ефіри «любителі історії» здебільшого займаються перекрученням і маніпулюють історичними фактами, від яких пересічному глядачеві навіть важко зрозуміти не тільки сутність «дискусії», а й взагалі розібратися, хто брав участь і хто переміг у Другій світовій війні. Враховуючи важливість проблеми збереження історичної пам'яті про війну, не останнє слово мала сказати академічна історична наука в Україні. Адже для цього є всі реальні можливості: відкритість архівів, доступність джерел (за винятком тих, які зберігають державну таємницю), демократизм українського суспільства, плюралізм думок. Але характер наукових студій про минулу трагедію принципово не змінився, залишившись між сталінською школою фальсифікацій та добре розкритими старими і новими міфами часів «холодної війни» (гіперболізація одних фактів, забуття інших, надуманість третіх). Несподівано великий вплив на сучасну українську пам'ять про війну одержали історико-публіцистичні праці колишнього радянського розвідника В. Резуна-Суворова, які претендують на повну винятковість. У окремих українських політиків і суспільствознавців доробки Резуна-Суворова викликають почуття нездорової ейфорії. Цікаво, що найпотужніший опонент В. Резуна-Суворова – професор Оксфордського університету Г. Городецький – назвав основні військові праці Суворова «нелепими писаннями» і висловив здивування, чому ніхто з прихильників колишнього радянського розвідника-втікача, які в захопленні наслідують його працям, ніколи не замислювались над мотивами їх написання чи використаною джерельною базою [6, с. 4].

Узагальнюючи сучасні українські дискурси про Другу світову – Велику Вітчизняну війну, українські дослідники справедливо вва-

жають, що лінію протистояння окреслили чотири основних питання: 1. Чи дійсно Гітлер і Сталін розв'язали Другу світову війну? 2. У своїй агресії Гітлер тільки в часі випередив Сталіна? 3. Чи можна вважати війну з нацистською Німеччиною для України Великою Вітчизняною? 4. Яке значення для України мала перемога над нацистською Німеччиною та її Союзниками [11, с. 235-236]?

Найбільш поширеною в Україні є схема, побудована за історико-публіцистичними працями В. Суворова-Резуна. У найзагальнішому вигляді вона подається так:

- Сталін намагався здійснити світову революцію, поширити радянський тоталітаризм на Європу, Гітлер мріяв про світове панування.

- Пакт Молотова-Риббентропа відкрив шлях до Другої світової війни; Сталін і Гітлер спільно ділили Європу.

- Радянський Союз і нацистська Німеччина є головними винуватцями трагедії минулої війни з усіма наступними наслідками.

Такий вульгарний підхід до історичної пам'яті зовсім не враховує всю повноту і складність міжнародних відносин 30-х рр. ХХ ст. Адже Сталін і Гітлер зовсім не були поодинокі в глобальному геополітичному просторі. Після завершення Першої світової війни світ жив за міжнародними нормами Версальсько-Вашингтонської системи, основними гарантами якої виступали Великобританія і Франція. Це – по-перше. По-друге, у 30-х рр. ХХ ст. загострився весь комплекс міжнародних протиріч між учасниками Першої світової війни, між переможцями і переможеними, між Німеччиною та її союзниками та країнами колишньої Антанти, між СРСР, країнами Заходу та Японією. Одним із перших, хто авторитетно висловив думку про початок Другої світової війни в 1931 р. агресією Японії проти Китаю був президент США Франклін Рузвельт. Політику, яку Японія проводила проти Китаю та інших країн в Азії, він порівнював з агресією Гітлера і Муссоліні в Європі і Азії. У зверненні до американської нації 9 грудня 1941 р. він підкреслив: «У 1931 р. Японія без попередження вдерлася до Маньчж-Гоу. У 1935 р. Італія без попередження атакувала Ефіопію. У 1939 р. Гітлер без попередження захопив Чехословаччину. Пізніше, у 1939 р. без попередження Гітлер захопив Польщу. У 1940 р. Гітлер без попередження

окупував Норвегію, Данію, Нідерланди, Бельгію і Люксембург. У 1940 р. Німеччина без попередження атакувала Францію та Грецію. Упродовж 1941 р. країни «Осі» без попередження порушили кордони Югославії, підкорили собі Балкани. У цьому ж 1941 р. Гітлер без попередження почав війну з Росією. А тепер Японія без попередження напала на Малаю, Таїланд і Сполучені Штати. Все це ланки одного ланцюга. Тепер ми теж беремо участь у цій війні [27, с. 244-245].

Твердження про те, що Сталін і Гітлер розв'язали Другу світову війну означає повне ігнорування принципів історизму, нерозуміння загальних закономірностей розвитку світу.

В узагальненому вигляді причинами Другої світової війни можна вважати:

- наявність непримиренних геополітичних інтересів основних міжнародних гравців (Німеччина та її союзники, країни-переможці у Першій світовій війні, СРСР);

- бідність і соціальна невлаштованість мільйонів людей в Європі та Азії стала підґрунтям для поширення фашистських і мілітаристських ідей;

- неефективність Ліги Націй, міжнародних інститутів безпеки [1, с. 21].

Чи існували історичні альтернативи протистояння агресії Гітлера та його союзників? Безумовно, так. Це система колективної безпеки за участю Великобританії, Франції, Чехословаччини, Польщі та СРСР в Європі за підтримки Сполучених Штатів Америки. Дослухаємося до думки відомого дослідника історії Другої світової війни У. Ширера: «Німеччина була не готова вести війну проти Чехословаччини, Англії, Франції, не кажучи вже про Росію. Розв'язуючи війну, Німеччина швидко б її прогнала і це б стало кінцем для Гітлера і Третього Рейху». Висновки У. Ширера побудовані на військово-політичних оцінках фахівців кризи навколо Чехословаччини 1938 р. Німецького Генерального штабу [32, с. 450].

Мюнхенська угода (вересень 1938 р.) знищила існуючу систему міжнародного права і, згідно з висловом начальника французького Генерального штабу М. Гамелена, відкрила шлях Гітлеру на Схід [10, с. 151]. Мюнхенський договір став досить серйозною перемогою гітлерівської дипломатії. По-перше, тому що він зруйнував договір колективної безпеки 1935 р. між Францією,

Чехословаччиною та Радянським Союзом, який стояв на перешкоді гітлерівській агресії. По-друге, угода розколола майбутніх можливих союзників по антигітлерівській коаліції (СРСР, Англія, Франція) і породила між лідерами стосунки особистої неприязні і недовіри. По-третє, «умиротворення» Гітлера за рахунок Чехословаччини, спонукало фашистів до нових територіальних претензій. Все зазначене акумулюється у зверненні В. Черчилля до дипломатичної служби Чемберлена напередодні підписання Мюнхенської угоди: «Договір з Гітлером про розподіл Чехословаччини – це дорога до нової європейської війни» [7, с. 396].

Майже через півроку після Мюнхену розпочалась польська криза, яка тепер загрожувала як наполегливим “мюнхенцям”, так і Радянському Союзу. Щоб зрозуміти трагедію великого польського народу, звернемося до кількох історичних ретроспектив. Між фашистською Німеччиною і Польською державою 1934 р. було укладено пакт про ненапад. Фактично польський уряд став першим, який простягнув руку нацистам. Гітлерівська дипломатія уміло підіграла антирадянським настроям, які панували серед Варшавських політиків. Майбутній польсько-німецький альянс підкріплювався готовністю Німеччини віддати Україну Польщі, яка посідала важливе місце в планах Гітлера щодо його кроків до світового панування.

11 серпня 1938 р. Г. Герінг ще раз підкреслив польському послу Ю. Липському, що Німеччина з розумінням ставиться до інтересів Польщі щодо України [10, с. 128]. Гітлерівським політикам вдалося втягнути Польщу (захоплення Тішенської області), як і Угорщину (захоплення Закарпаття), у розподіл Європи, який відбувся після Мюнхенського договору. Справа дійшла до того, що німецький міністр Шахт хвалькувато говорив про готовність Німеччини разом з Польщею йти війною проти більшовиків і ділити Україну [5, с. 205]. Фельдмаршал Рунштедт підтверджує, що полонені польські генерали під час вересневої кампанії 1939 р. були здивовані діями Німеччини, адже разом з нею були налаштовані завдати поразки СРСР [3, с. 54].

Готуючись до вторгнення до Польщі, Гітлер розглядав цю країну як територію для майбутньої експлуатації і расових чисток. 17 жовтня він зізнався генералу Кейтелю, що вважає окуповані польські терени плацдармом для майбутнього вторгнення до Росії

[9, с. 416]. Ще до початку переговорів у Москві між Сталіним, Молотовим і Ріббентропом, Гітлер звернувся з промовою до своїх воєначальників: «З самого початку ми повинні мати рішучість воювати із західними державами... Конфлікт з Польщею мав відбутися рано чи пізно. Я вже прийняв таке рішення весною (підкреслено автором), але думав спочатку виступити проти Заходу, а вже потім проти Сходу...» [31, с. 83].

Американський дослідник Г. Городецький аргументовано доводить, що Гітлер був готовий до агресії проти Польщі незалежно від позицій Заходу чи СРСР. У травні 1939 р. у руках Сталіна вже знаходилися плани майбутньої німецької експансії та бажання Третього Рейху розширити свої території за рахунок СРСР. В документах підкреслювалась особлива зацікавленість Німеччини в Україні, зазначалась необхідність проведення в цьому регіоні активних підривних антирадянських дій, які можуть відкрити шлях для майбутньої окупації. «В ідеалі Німеччина буде добиватися анексії України за умов радянського нейтралітету під тиском зрозумілих обставин» [6, с. 58].

Варто зазначити, що в умовах війни, що наближалась, Радянський Союз опинився в повній міжнародній ізоляції. Англія і Франція вже мали відповідні пакти про ненапад з Німеччиною і продовжували умиряти Гітлера. Сусідні Угорщина і Румунія знаходилися на орбіті військово-політичної стратегії Берліну. На Сході (військові конфлікти біля о. Хасан і ріки Халхін Гол) запалювалося полум'я війни з Японією. «Перспектива війни СРСР на два фронти: на Заході і на Сході, підштовхнула Сталіна до активного зближення з Німеччиною», – зазначав у свій час відомий дослідник А. Некрич [20, с. 28]. Для такої заяви він мав досить вагомі аргументи. Адже провал переговорів про створення системи колективної безпеки між СРСР, Англією і Францією фактично залишав СРСР з перспективою опинитися один на один з агресором.

Немає ніяких сумнівів, що пакт Молотова-Ріббентропа був порушенням міжнародного права. От тільки курйоз історії полягає в тому, що напередодні Другої світової війни ніякого міжнародного права не існувало. Ремілітаризація рейнської області Гітлером, «аншлюс» Австрії, загарбання Чехословаччини при мовчазній згоді західних гарантів-мироотворців «розчавили» домовленості про до-

тримання міжнародних правових норм взагалі. Можливості Кремля маневрувати між Заходом і Берліном було вичерпано. Трагізм ситуації полягав у тому, що радянському пакту з Гітлером не було альтернативи. Вибір Кремля був невеликим: або домовленість з нацистами, або війна з нацистами. Теоретично, залишався ще один шанс зупинити Гітлера: підписання пакту про взаємодопомогу між Польщею та СРСР. Звичайно, після всіх антирадянських демаршів така ініціатива повинна була належати Варшаві. Але польські керівники, по-перше, вважали Радянський Союз своїм історичним ворогом (кремлівські очільники теж називали Польщу напівфашистською країною. Ф. Л.) [10, с. 100], а по-друге, незважаючи на наполегливі рекомендації певних британський дипломатичних кіл, категорично відмовились від таких варіантів. Керівники тодішньої Польщі поставили на межу Катастрофи власну державу і польський народ [2, с. 37]. Аналізуючи наслідки пакту для СРСР, можна погодитися з думкою, що він не тільки не дав розпочати Гітлеру військову агресію на Схід, а й фактично поховав навіть теоретичну можливість військової угоди «мюнхенських миротворців» (чого так боявся Сталін) з нацистською Німеччиною [18, с. 300]. Загроза війни на два фронти, яка залишалася і після підписання пакту, змушувала сталінську дипломатію, нехтуючи комуністичними ідеологічними принципами, самотійно умиряти Гітлера. Звідси і наступний договір про «дружбу» з фашистами, спільні паради на теренах зруйнованої Польщі, передача європейських антифашистів з-за мурів НКВС до катівень гестапо. Цинізм, з яким це відбувалося, і сьогодні не може не оборювати суспільну думку. Політичні ігри Сталіна з Гітлером дорого коштували міжнародному престижу і авторитету СРСР. З трибуни позачергової п'ятої сесії Верховної Ради СРСР сталінський нарком В. Молотов проголосив: «Правлячі кола Польщі постійно наголошували на міцності своєї держави і міцності своєї армії. Але достатньо було короткого удару по Польщі спочатку з боку Німеччини, а потім з боку Червоної Армії, щоб нічого не залишилося від потворного дітища Версальського договору, яке існувало за рахунок пригнічення польських національностей» [17, с. 38]. Ці висловлювання Молотова брутальні для честі і гідності польського народу, який у вересні 1939 р. один на один бився з агресором, а

протягом війни прославився масштабним антифашистським рухом Опору та участю в Антигітлерівській коаліції, залишаються на совісті сталінської дипломатії та їх сучасних адептів. Але ці та інші злочини авторитарної системи ні в якому разі не варто перекладати на радянське суспільство в цілому. Адже сталінізм був його неприродним антиподом, ніж закономірним явищем. На відміну від загровання з Гітлером з боку кремлівського керівництва та напівофіційною заборонаю критики фашизму, радянське суспільство передвоєнних років залишалося активним носієм антифашистських та інтернаціональних настроїв.

Ще наприкінці 80-х рр., тобто на завершальному етапі перебудови, відомий дослідник історії фашизму Д. Проектор висловив думку, яка руйнує сучасні легковажні твердження про «альянс» чи союз двох диктаторів. Радянсько-німецьке зближення мало виключно ситуативний характер. Політичні маневри Сталіна по відношенню до Німеччини повністю відповідали його політико-психологічній схемі – перенести полум'я війни на Захід, де «імперіалісти переб'ють один одного» [24, с. 201]. При всіх неоднозначних оцінках подій Кремль активно вибудовував нові державні кордони СРСР, відсуваючи загрозу війни на Захід, і всіми правдами і не правдами розширював «сім'ю радянських народів». Цікаво, що на підтримку цієї думки висловилася людина, яка вважала себе ворогом СРСР №1 – В. Черчилль. У своїй нобелівській праці «Друга світова війна» він позитивно оцінив кроки СРСР по попередженню просування Гітлера на Схід та створення нових кордонів Радянського Союзу в 1939-1940 рр., які розглядалися як Східний фронт проти Гітлера [31, с. 83, 104].

Серед численних думок і точок зору про початковий період війни: чи випередив Гітлер Сталіна з наступом, преференції повинні належати існуючим історичним документам, їх ретельному аналізу. Напередодні великих світових випробувань Гітлер запевняв Карла Буркхарда, головного Комісара Ліги Націй в Данцигу: «Все, що я роблю, направлено проти Росії. Якщо Захід дуже недалекоглядний і дуже сліпий, щоб зрозуміти це, тоді я буду вимушений домагатися угоди з росіянами, розчавивши Захід, а після цього повернути свою об'єднану міць проти Радянського Союзу» [9, с. 414].

Нацистська стратегія надавала фактору часу великого значення. Успішні дії Вермахту у Франції виявили бажання Гітлера напасти на Радянський Союз ще восени 1940 р. В цьому його всебічно підтримував генерал Гальдер. Його штаб почав військове планування операції проти СРСР ще 3 липня 1940 р., тобто до капітуляції Франції. Після гострих дискусій військових щодо цього плану, лідер нацистів відмовився від такої ідеї [21, с. 10]. 22 липня генерал Браухич після наради у Гітлера наказав Генеральному штабу почати розробку плану нападу на СРСР.

5 серпня генерал Маркс звітував Гальдеру (начальнику Генштабу) про завершену оперативно-стратегічну розробку, яка мала назву «Фриц» і передбачала потужний удар по СРСР у напрямку Москви та Києва. В цей день Верховне Головнокомандування Німеччини видало директиву «Ауфбао Ост», яка окреслила широкомасштабний план дій для підготовки нападу на Радянський Союз. Протягом листопада-грудня 1940 р. відбувалися різноманітні уточнення і певні зміни до військових стратегій Вермахту, які були спричинені штабними іграми і змінами військово-політичної ситуації. 5 грудня генерал Гальдер виклав перед Гітлером новий стратегічний план нападу на СРСР, який, на відміну від першого, передбачав три стратегічні напрямки: Москва, Ленінград, Київ. 18 грудня 1940 р. Гітлер затвердив цей план під кодовою назвою «Барбаросса». Остаточна підготовка до агресії мала бути закінчена до 15 травня 1941 р. [8, с. 66-67].

«Бліцкриг» і перемога над Францією викликала певне «запаморочення від успіхів» у Гітлера. Фюрер вимагав нової переможної війни. Для кремлівських керівників, які сподівалися на довгий конфлікт на Заході, це була справжня «шокова терапія». Тепер тема «умиротворення» Гітлера набувала особливого значення.

Було б досить наївно вважати, що сталінське керівництво без уваги спостерігало за зростаючою військовою загрозою, сподіваючись на непорушність пакту і договору про «Дружбу і кордони». Напередодні гітлерівської агресії на Балканах Сталін зустрівся з делегацією югославських військових, і стенографісти зафіксували досить цікаві деталі розмови в кабінеті вождя:

– «А якщо вони нападуть на нас, – гарячкував полковник Савич, – ми будемо битися до останньої людини. І вам, росіянам, теж

доведеться воювати, бажаєте ви цього чи ні. Гітлер сам ніколи не зупиниться. Його треба зупинити.

– Ви маєте рацію, – після короткої паузи відповів йому Сталін, – Гітлер сам не зупиниться. У нього досить далекосяжні плани. Можу вам сказати, що і нас німці залякують, але ми їх не боїмось.

– А чи відомо Вам, пане Сталіне, – запитав Гаврилович, – про чутки, начебто Німеччина збирається напасти в травні на Радянський Союз?

– Нехай спробують, – відповів Сталін, – нерви у нас міцні. Ми не хочемо війни. Тому і заключили пакт з Гітлером про ненапад. Але як він його виконує? Чи знаєте, які сили німці зосередили на наших кордонах?» За цим риторичним питанням Сталін здійснив досить професійний огляд німецьких збройних сил, які знаходились на західних кордонах СРСР. Свою промову Сталін завершив оглядом бойової потужності Радянської Армії, готовності її сухопутних сил, нових зразків танків і літаків [19, с. 126].

Жоден з вищих німецьких військових чинів і полководців ніколи не згадував у своїх мемуарах про плани Сталіна випередити з початком війни Гітлера [15, с. 96-99]. «Звичайно, влітку 1941 р. Сталін не став би воювати з Німеччиною», – підсумовував відомий військовий авторитет і полководець Вермахту Е. Манштейн напередодні «Барбаросси» [16, с. 198]. Переконливі свідчення містяться в секретних дипломатичних документах нацистської Німеччини.

«Накази Сталіна і Тимошенко до дня 1 травня, – підкреслюється в німецькому рапорті №21.1, – показують, що СРСР намагається всіма існуючими засобами уникнути війни».

Документ А 21-66: «Призначення Сталіна на посаду голови Ради Народних Комісарів означає: зосередження виконавчої влади, зміцнення Уряду, бажання продовжувати існуючу закордонну політику і уникнути конфлікту з Німеччиною».

6 червня німецький посол повідомляє з Москви: Всі військові приготування зберігають поміркованість і тому, можна вважати, носять характер оборони (підкреслено автором).

7 червня. Рапорт А 22-65 підтверджує цю думку: «Всі спостереження свідчать, що Сталін і Молотов... роблять все можливе, щоб уникнути конфлікту з Німеччиною».

І, нарешті, 15 червня документ А 22-161 стверджує: «Сталін готовий до крайніх поступок» [13, с. 165].

Серед вищого радянського військового керівництва добре була зрозуміла зростаюча військова небезпека. Саме вона підштовхнула С. Тимошенка, Г. Жукова і А. Василевського до розробки плану привіттивного удару по німецьким військам, які знаходилися на теренах Польщі в стадії концентрації і розгортання. Зазначимо, що цей документ не є сенсаційним, адже був надрукований у виданні «Военно-исторический журнал» ще 1992 р. Сталін категорично відмовився від такого розвитку подій, засудивши військових за дії, які зможуть спровокувати Гітлера на війну. Так, «Соображения по плану стратегического развертывания Вооруженных сил Советского Союза от 15 мая 1941 г.» залишились без підписів і затвердження в єдиному екземплярі і побачили світ через два місяці після розпаду СРСР.

Маршал Г. Жуков теж поспішив «відхреститися» від цього задуму, підкреслюючи в приватному інтерв'ю російському історичу В. Анфілову, що такий план міг би призвести до катастрофи, як під Харковом у 1942 році. Але роздуми Георгія Костянтиновича ставлять під сумнів самі генерали Вермахту. Німеччина просто не мала сил, здатних відбити раптовий удар Червоної Армії. Це визнавав після війни начальник штабу Верховного Головнокомандування Вермахту генерал-фельдмаршал В. Кейтель. Він вважав, що «радянський напад на Німеччину в 1941 р. міг поставити нас у стратегічному і економічному вимірах у виключно критичне становище» [12, с. 143]. До існуючого дискурсу долучаємо переконливі роздуми відомого історика Лоуренса Риса: «Військові січневі ігри 1941 р. довели, що сили РСЧА на західних кордонах послаблені кадровими чистками 30-х років, були нездатні не те що завдати німцям блискавичного вразливого удару, а навіть організувати активну оборону [26,116]. Трагічні події літа 1941 року повною мірою це підтвердили.

Як бачимо, однозначних оцінок подій не існує. Відповідальність перед історією і майбутнім вимагає нагадати деякі суттєві історичні деталі: міф про 1-й радянський удар і привіттивний, вимушений характер війни з боку Німеччини було народжено у відомстві міністра пропаганди Й. Геббельса, озвучено А. Гітлером

22 червня 1941 р. по берлінському радіо. На це треба звернути увагу всім служителям пера і особливо кіномитцям, які страждають на коротку історичну пам'ять. Повторюючи старі і транслюючи нові міфи про випереджальний, вимушений удар Вермахту, вони повною мірою солідаризуються з очільниками Третього Рейху.

Досить високим залишається градус дискусій про роль і місце України у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війні. Аналіз джерел свідчить, що в другій половині 30-х років «українське питання» посідало досить вагоме місце у політичних планах нацистської еліти. Частина політиків і військових вважали, що в «Новій Європі» Україна буде автономною країною і як сателіт Берліну знайде своє місце разом з іншими країнами-сателітами на орбіті інтересів Німеччини. Але особисто для Гітлера і верхівки націонал-соціалістичної партії з цього приводу ніколи не існувало альтернатив. Образ мислення нацистського фюрера був таким: «Ми візьмемо собі південну частину України, особливо Крим, і зробимо його виключно німецькою колонією. Не буде шкоди в тому, щоб витіснити місцеве населення там, де воно проживає зараз... Сьогодні у нас немає інтересів у збереженні балтійських держав, як і в створенні незалежної України. Я також не прихильник університету в Києві. Краще не вчити їх... Ми будемо забезпечувати українців шарфами, скляними бусами і всім тим, що подобається народам колоній» [29, с.43, 60]. Більшість солдат і офіцерів Вермахту була переконана, що майбутня війна ставить за мету захоплення України, за рахунок якої німці зможуть покращити свій життєвий рівень [25, с. 601]. Попри тоталітарність сталінського СРСР, напередодні війни Україна формально залишилася в певному автономному статусі. У республіці діяли українські партійні, радянські, господарські, правоохоронні органи і громадські організації. Щодо самої УРСР, якій інколи легковажно надають колоніального статусу, зокрема, О. Субтельний, то вона безумовно отримала такі територіально-адміністративні рамки, які не мала з часів козацької України – Гетьманщини [28, с. 337].

У перші роки незалежності України відомий історик М. Коваль справедливо стверджував, що Радянська Україна була своєрідним державницьким утворенням із власним урядом, парламентом,

державною символікою, кордонами, позначеними на географічних картах, з українськими університетами, театрами, Академією наук, пресою тощо. А от втратила свої державницькі ознаки Україна тільки тоді, коли її повністю окупували нацисти [14, с. 112].

Нацистський «новий порядок» – окупація – дорого коштувала Україні – 8,5 млн. жертв (без фронтових втрат. Ф.Л.) [1, с.448].

Дослідниками виявлено понад 350 місць масового знищення населення республіки. Сотні місць позначено на географічних картах України, де знаходилися нацистські концтабори і гетто. Близько 250 населених пунктів України разом з населенням було спалено карателями. Так на терези історії була покладена доля великої європейської нації. Український народ, українське суспільство виявило велику жертовність, мужність і героїзм у боротьбі з нацистською навалою. Можна погодитися з думкою сучасних істориків про те, що настав час розділити подвиг народу у Великій Вітчизняній війні та сталінський тоталітарний режим. «То не була «радянсько-німецька» чи «російсько-німецька війна», до якої могли залишатися байдужими люди на Землі, – зазначав відомий український філософ М. Попович, – то була справді Вітчизняна війна для всіх народів з різними Вітчизнами, які опиралися прагненню нацистів перетворити їх на гній для «вищої раси». То була війна за визволення від кошмару, який раптом став реальністю на величких просторах цивілізованого світу» [23, с.497].

Війна з нацизмом носила коаліційний характер. Безперечний факт, що війська чотирьох українських фронтів, учасники антифашистського Опору, трудівники тилу були складовою частиною цієї коаліції. Зародженням антигітлерівського союзу умовно можна вважати день 15 червня 1941 р., тобто за тиждень до початку «Барбаросси». Саме в цей день прем'єр В. Черчилль та президент Рузвельт домовилися про підтримку СРСР на випадок гітлерівської агресії. Історія зберегла для сучасників унікальні дипломатичні джерела, які підтверджують готовність країн з різним способом життя спільно боротися проти нацизму. З особистого послання Черчилля Сталіну 8 липня 1941 р.: «Ми всі тут щиро раді, що російські армії чинять такий сильний, сміливий і мужній опір зовсім неспровокованому і безжалісному вторгненню нацистів. Хоробрість і наполегливість радянських солдат і народу викликає загальне захоплення» [21, с. 17]. 10 липня 1941 р. по дипломатичних каналах до Кремля надійшла телеграма президента США Ф. Рузвельта:

«Американський народ із співчуттям і захопленням стежить за мужньою боротьбою, яку зараз веде російський народ з метою самооборони». З особистого послання Ф. Рузвельта Й. Сталіну: «Я не можу передати Вам, наскільки ми всі захоплені героїчною оборонною боротьбою радянських армій... висловлюємо щире впевненість в тому, що ваші армії врешті-решт розіб'ють Гітлера». Президент США висловив особисту рішучість надати СРСР на цій війні всю можливу матеріальну допомогу [22, с. 7]. З 22 червня 1941 р. змінився не тільки зміст міжнародних відносин, а й характер війни проти нацизму.

З перших кроків незалежності пам'ять про війну була визнана як важлива суспільно-політична складова ідеології держави – «Без визволення України у 1944, без Великої Перемоги у травні 1945 р. не постала б держава, ім'я якій – Україна» [30].

Спроби окремих дослідників роздати історичні індульгенції пособникам нацистів, визнати дивізіоністів СС, абверівців, поліцаїв, власівців, добровільних помічників Вермахту як борців з тоталітаризмом не витримали жодної критики. Не знайшла підтримки в суспільстві концепція «двох зол» для України, яка начебто була тільки територією війни за світове панування між Гітлером і Сталіним. Мав рацію великий О. Довженко, який залишив хвилюючі слова про війну і подвиг народу для сучасників і нащадків: «Ми б'ємося за те, чому немає ціни в світі – за Україну».

Попри всі трагічні і суперечливі сторінки історії, враховуючи велику жертвовність і внесок українців у спільну боротьбу проти нацизму, одразу після Перемоги Україна була гідно представлена у новому міжнародному органі – Організації Об'єднаних Націй. Незважаючи на автономний характер перебування України в складі СРСР, вона здобула досить вагомий авторитет у міжнародному співтоваристві, налагодила широкі економічні, наукові, культурні, громадські зв'язки з багатьма країнами світу. І коли Верховна Рада УРСР 24 серпня 1991 р. проголосила історичний Акт про державну незалежність України, наша країна вже посідала своє законне місце у світовій співдружності народів.

1. Балашов А., Рудаков Г. История Великой Отечественной войны (1941-1945) – СПб, Питер, 2005. – 464 с.

2. Бешанов В. Шапками закидаем! От красного Блицкрига до танкового погрома 1941 года. – М., ЭКСМО. – 2010. – 799 с.
3. Блюментрит Г. Фельдмаршал Рунштедт. Войсковые операции и группы армий «Юг» и «Запад». 1939-1945. – М., Центрополиграф. – 286 с.
4. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба сухопутных войск. – М., Олма-Пресс, 2004. – 650 с.
5. Гелен Р. Отдел «Восток». Тайные операции западных спецслужб против СССР. – М., Алгоритм, 2011. – 239 с.
6. Городецкий Г. Миф «Ледокола»: Накануне войны. – М., Прогресс-Академия. – 1995. – 350 с.
7. Громов А. Сталин и Берия. Секретные архивы Кремля. – Х., Книжный клуб. – 638 с.
8. Дашичев В. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. Т.2., М., Наука. – 1973. – 664 с.
9. Джонсон П. Современность. Мир с Двадцатых по Девяностые годы. – М., «Анубис». – 528 с.
10. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937-1939. – Т.1. Ноябрь 1937г. – декабрь 1938г. / М., Политиздат, 1981. – 302 с.
11. Друга світова війна в історичній пам'яті України / Упор. Герасименко Л., Пилявець Р. – Український інститут національної пам'яті. – К., 2010. – 247 с.
12. Исаев А. Первый удар Сталина. – М., Яуза: Эксмо. – 2010. – 352 с.
13. Картье Р. Тайны войны. По материалам Нюрнбергского процесса. Саратов. Поволжская академия государственной службы, 2000. – 208 с.
14. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – Т. 12. – К., Альтернативи. – 1999. – 351 с.
15. Левітас Ф. Напад нацистської Німеччини на СРСР очима генералів Вермахту // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. – Інститут історії України. – Вип. 6. – К., 2002. – 320 с.
16. Манштейн Э. Утерянные победы. – Смоленск. Русич., 1999. – 669с.
17. Медведев Р. Они окружали Сталина. – М., Политическая литература. – 1990. – 351 с.
18. Нарочницкая Н., Фалин В. Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? – М., Вече. – 2009. – 416 с.
19. Невежин В. Сталин о войне. Застольные речи 1933-1945гг. – М., «Яуза-ЭКСМО». – 2007. – 319 с.
20. Некрич А. 1941, 22 июня. – М., Памятники исторической мысли. – 1995. – 335 с.
21. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. – Т.1. – М., Политиздат. – 1976. – 472 с.

22. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. – Т.2.– М., Политиздат. – 1976. – 327 с.
23. Попович М. Червоне століття. – К., Арттек. – 2005. – 888 с.
24. Проэктор Д. Фашизм: путь агрессии и гибели. М., Наука. – 1989. – 584 с.
25. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941р. Документи ГДА СБ України. – К., Києво-Могилянська академія». – 2009. – 1310 с.
26. Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад: Тайная дипломатия великих держав. – М., Астрель. – 2012. – 574 с.
27. Рузвельт Ф. Беседы у камина. – ИТРК. – М. – 408 с.
28. Субтельний О. Україна: історія. – К., «Либідь», 1991. – 512 с.
29. Тревор-Ропер Хью. Застольные беседы Гитлера. 1941-1944 гг. – М., ЗАО Центрполиграф. – 2004. – 655 с.
30. Урядовий кур'єр. – 1994. – 11 жовтня.
31. Черчилль У. Вторая мировая война. – Ростов-на-Дону, «Феникс». – 1997. – 640 с.
32. Ширер У. Взлет и падение III рейха. – М., ЭКСМО. – 2004. – 1168 с.

Тетяна Бевз

ВСЕУКРАЇНСЬКІ РЕФЕРЕНДУМИ: ІНІЦІАТИВИ І РЕАЛІЇ

У статті розкрито проблему референдумів в Україні. Увага акцентується на формуванні законодавчої бази щодо інституту референдуму. Проаналізовані референдуми, які відбулися в Україні. Досліджено ініціативи скликання референдумів упродовж останніх десятиріч. Особливу увагу звернуто на ініціативи скликання референдумів у 2013 р.

Ключові слова: референдум, інститут референдуму, Україна, закон, законодавча база, народна ініціатива.

Tatiana Bevz National referendum: initiatives and realities. This article deals with the issue of referendums in Ukraine. The author takes into consideration the development of a legislative framework for referendum institute. Referendums that were hold in Ukraine, initiatives